

KS. MIROSŁAW WRÓBEL

KIM JEST ἀνθρωποκτόνος W J 8, 44?

Jednym z trudniejszych wersetów Nowego Testamentu jest bez wątpienia J 8, 44. Przedstawia on ostrą mowę Jezusa wobec Żydów w świątyni jerozolimskiej podczas Świąta Namiotów.

Tekst grecki J 8, 44	Tłumaczenie
ὕμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐκ ἔστηκεν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ. ὅταν λαλήῃ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ.	Wy jesteście od ojca diabła i pragnienia waszego ojca chcecie czynić. On był <u>zabójcą</u> od początku i w prawdzie nie stał, ponieważ nie ma w nim prawdy. Kiedy mówi kłamstwo, od siebie mówi, bo jest kłamcą i jego ojcem.

Słowem-kluczem w tym wersecie jest rzeczownik ἀνθρωποκτόνος złożony z dwóch słów - ἄνθρωπος (człowiek, istota ludzka) i κτείνω (zabijać). Termin ten jest tłumaczony jako „der Mörder - morderca” (W. Bauer)¹, „murdering man, homicide - człowiek mordujący, zabójca” (Liddell-Scott)², „man-slaying, murderous - człowiek zabijający, morderczy” (G. W. H. Lampe)³.

Ks. dr MIROSŁAW WRÓBEL - adiunkt Katedry Literatury Międzytestamentalnej w INB KUL; adres do korespondencji: Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: miroslaw.wrobel@kul.lublin.pl

¹ *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin-New York 1988, s. 134.

² *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968, s. 141.

³ *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1972, s. 140.

Termin ἀνθρωποκτόνος w literaturze Janowej występuje tylko 3 razy (w Ewangelii – J 8, 44 i dwukrotnie w 1 Liście św. Jana – 1 J 3, 15)⁴. Pojęcie to nie pojawia się w żadnym innym piśmie Nowego Testamentu i w Septuagincie.

Na pierwszy rzut oka wydaje się czymś oczywistym połączenie terminu ἀνθρωποκτόνος (zabójca) z ὁ διάβολος (diabeł). Jednak bardziej dokładna analiza wiersza 44 oparta na źródłach tekstualnych i uwzględniająca jego semicki kontekst pozwala na wyodrębnienie także innych możliwości interpretacyjnych. W próbie odpowiedzi na pytanie, kim jest ἀνθρωποκτόνος w J 8, 44 możemy wyróżnić trzy propozycje: 1) demiurg (ojciec diabła), 2) diabeł, 3) Kain.

1. CZY ἀνθρωποκτόνος W J 8, 44 JEST DEMIURGIEM?

W pismach gnostyckich demiurg jest przedstawiany jako upadły duch, który ma władzę nad diabłem rządzącym światem materialnym⁵. Demiurg jest odpowiedzialny za stworzenie skażonego świata materii. Podstawowy argument przemawiający za utożsamieniem pojęcia ἀνθρωποκτόνος z demiurgiem oparty jest na literalnym tłumaczeniu tekstu w J 8, 44. Na początku wiersza greckie wyrażenie ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστε jest dwuznaczne i może być tłumaczone – „wy jesteście od ojca diabła”. Takie tłumaczenie znajduje także potwierdzenie w analizie gramatycznej. Występujący przed słowem „ojciec” rodzajnik określony skłania do wniosku, że termin ten nie posiada funkcji orzecznikowej. A. Funk w swej gramatyce stanowczo opowiada się za takim rozumieniem⁶. Stanowisko to znajduje także swe podparcie w końcowej części wiersza, gdzie wyrażenie ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ jest bardzo enigmatyczne. Niektórzy autorzy tłumaczą je – „ponieważ także jego ojciec jest kłamcą”⁷.

Argumentacja utożsamiająca demiurga z wyrażeniem ἀνθρωποκτόνος ulega znacznemu osłabieniu, kiedy słowo τοῦ διαβόλου potraktujemy jako apozycję

⁴ W. F. M o u l t o n, A. S. G e d e n, *A Concordance to the Greek New Testament*, Edinburgh 1974, s. 69.

⁵ Zob. Act. Thom. 32. 76; Act. Phil. 110; Zob. też opis tych idei w: G. R. B e a s l e y - M u r r a y, *John*, Waco 135; R. B u l t m a n n, *The Gospel of John. A Commentary*, Philadelphia 1971, s. 318-319.

⁶ J 8, 44a would be best translated according to a strict grammatical analysis as «the father of the Devil» (*A Greek Grammar*, § 268, 2). Zob. też: N. T u r n e r, *Grammatical Insights into the New Testament*, Edinburgh 1965.

⁷ N. A. D a h l, *Der Erstgeborene Satans und der Vater des Teufels* (Polyk. 7:1 und Joh 8:44), [w:] *Aphophoreta*, ed. W. Eltester, Berlin 1964, s. 76.

w wyrażeniu ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστε. Otrzymujemy wtedy tłumaczenie – „wy jesteście od diabła jako ojca”⁸. W niejasnej końcowej części wiersza 44 (ὅταν λαλήῃ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ιδίων λαλεῖ, ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ) zaimek αὐτοῦ może odnosić się do τὸ ψεῦδος (bo on jest kłamcą i ojcem jego – kłamstwa) lub do ψεύστης (bo on jest kłamcą i ojcem jego – kłamcy). Badając świadectwa tekstualne dla J 8, 44 zauważyliśmy, że w *Diatessaronie* (arabskim, z Liège i z Wenecji) oraz w wersji etiopskiej zaimek αὐτοῦ *explicitely* odnosi się do τὸ ψεῦδος (bo on jest kłamcą i ojcem kłamstwa). Termin ὁ πατὴρ (ojciec) może posiadać w tym kontekście semickie zabarwienie i oznaczać – „protoplasta, twórca”⁹.

W świetle więc analizy literackiej i świadectw tekstualnych teoria o istnieniu dwóch postaci w J 8, 44 – diabła i jego ojca demiurga wydaje się mało prawdopodobna.

2. CZY ἀνθρωποκτόνος W J 8, 44 JEST DIABŁEM?

F. M. Braun¹⁰, R. Schnackenburg¹¹, T. L. Brodie¹² i inni uczeni¹³ termin ἀνθρωποκτόνος odnoszą do diabła jako tego, który przyniósł śmierć na ziemię przez oszustwo Adama. Interpretacja ta opiera się na następujących argumentach:

a) Diabeł i pierwszy upadek ludzkości

Upadek ludzkości w raju jest opisany w 3 rozdziale księgi Rodzaju. Centralny punkt tego rozdziału stanowi wiersz 15:

⁸ M. Z e r w i c k, *Biblical Greek*, Roma 1994, § 45.

⁹ Zob. L. K o e h l e r, W. B a u m g a r t n e r, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, vol. I, Leiden 1999, s. 1-2.

¹⁰ *L'Évangile de St. Jean et les grandes traditions d'Israel*, „Revue Thomiste” 59(1959), s. 439-442.

¹¹ *Johannesevangelium*, Bd. IV/2, Freiburg im Br. 1970, s. 286-290.

¹² *The Gospel According to John. A Literary and Theological Commentary*, New York 1993, s. 332.

¹³ Zob. W. F. A r n d t, F. W. G i n g r i c h, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 1957, s. 67.

Tekst hebrajski – Rdz 3, 15	Tłumaczenie
וַאִיְכָה אִשִּׁית בֵּינְךָ וּבֵין הָאִשָּׁה	Wprowadzę nieprzyjaźń między tobą a kobietą,
וּבֵין זַרְעֲךָ וּבֵין זַרְעָהּ	między twoim potomstwem i jej potomstwem
הוּא יִשְׂרָףךָ רֹאשׁ	ono zmiążdży ci głowę,
וְאַתָּה תִּשְׂרָפֵנִי עֶקֶב	a ty zmiążdżysz mi piętę

W tekście masoreckim Rdz 3, 15 zaimek הוא odnosi się do terminu זרע (nasienie, potomek). Septuaginta tłumaczy zaś termin זרע jako σπέρμα (rzeczownik w rodzaju nijakim liczby pojedynczej). Ciekawy jest fakt, że Septuaginta używa zaimka męskiego αὐτός w odniesieniu do terminu σπέρμα a nie, jak można by oczekiwać, zaimka dla rodzaju nijakiego αὐτό.

Analizując tradycje targumiczne dotyczące Rdz 3,15 możemy także poszukiwać odpowiedzi na pytanie, czy ἀνθρωποκτόνος (J 8, 44) odnosi się do diabła.

W Targumie Onkelos do Rdz 3, 15 czytamy¹⁴:

וּרְבִבוּ אִשׁוֹ בֵּינְךָ וּבֵין אַחֲתָא וּבֵין בִּנְךָ וּבֵין בְּנֵיהּ
הוּא יְהֵא דְכִיר מַה דְּעִבְרַת לִיהּ מִלְקָדְמִין וְאַתְּ תְהֵי נִשְׂרָף לִיהּ לְסוּפָא

Tłumaczenie:

Wprowadzę nieprzyjaźń pomiędzy ciebie i kobietę, pomiędzy twoim synem i jej synem. On będzie pamiętał, co mu uczyniłeś od początku, a ty zachowasz do niego (swą nienawiść) do końca (czasu).

W Targumie termin בן (syn) zostaje użyty zamiast זרע (nasienie, potomek). Także druga część wersetu wykazuje różnice z tekstem masoreckim. Wyrażenie „on będzie pamiętał, co mu uczyniłeś na początku” (וְהָא דְכִיר מַה דְּעִבְרַת לִיהּ מִלְקָדְמִין) (הוּא) wskazuje na ciągłe napięcie pomiędzy synem diabła i synem Ewy. Występujące w tekście masoreckim terminy „głowa” i „pięta” zostają zastąpione w Targumie Onkelosa wyrażeniami „początek (czasu)” i „koniec (czasu)” w odniesieniu do stworzenia i czasu Mesjasza. Pojęcie מִלְקָדְמִין możemy tłumaczyć – „od początku”¹⁵. Występuje ono jeszcze w Targumie Onkelosa – Rdz 28, 19 w znaczeniu

¹⁴ M. A b e r b a c h, B. G r o s s f e l d, *Targum Onkelos to Genesis. A Critical Analysis Together with an English Translation of the Text*, Denver 1982.

¹⁵ „from the beginning”, „from the old days” – zob. M. J a s t r o w, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Jerusalem 1903, s. 1317; M. S o k o l o f f, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Jerusalem 1992, s. 475-

„od początku”, „pierwotnie”. Tekst masorecki używa słowa תְּחִלָּה¹⁶ a Septuaginta – τὸ πρότερον. Bardzo podobny termin spotykamy w Targumie Onkelosa – Rdz 1, 1 (רַמְרַמָּ – na początku). W tekście masoreckim występuje termin חַשְׁדָּה, podczas gdy w Septuagincie – ἐν ἀρχῇ.

Analizując Targum Onkelosa – Rdz 3, 15 zauważamy kilka podobieństw tekstualnych z J 8, 44. Ilustruje je poniższa tabela:

Jn 8, 44	Targ. Onkelosa Gen 3, 15
<p>ὁμοὶς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ</p> <p>τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε</p> <p><u>ποιεῖν</u> ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν <u>ἀπ'</u></p> <p><u>ἀρχῆς</u></p>	<p>חַשְׁדָּה בֶּן יְבִין בֶּן יִשְׂרָאֵל וְשָׂרֵי</p> <p><u>יִשְׂרָאֵל</u> יֵשׁוּעַ בֶּן יִשְׂרָאֵל מִן הַיָּמִים הַהֵם</p>

b) Diabeł jako morderca w tradycji judaistycznej

W Starym Testamencie występują teksty, w których diabeł jest przedstawiany jako zabójca i sprawca śmierci. Wyrażenie z J 8, 44 można odnieść do tych tekstów.

W księdze Mądrości 2, 24 wyraźnie mowa jest o tym, że śmierć wkroczyła na świat przez diabła: φθόνῳ δὲ διαβόλου θάνατος εἰσηλθεν εἰς τὸν κόσμον πειράζουσιν δὲ αὐτὸν οἱ τῆς ἐκεῖνου μερίδος ὄντες. (A śmierć weszła na świat przez zawiść diabła i doświadczają jej ci, którzy do niego należą).

W księdze Tobiasza 3, 8a mowa jest o destrukcyjnej mocy demona Asmodeusza, który zabija mężów przyszłej żony Tobiasza: ὅτι ἦν δεδομένη ἀνδράσιν ἑπτὰ καὶ Ἀσμοδαῦς τὸ πονηρὸν δαιμόνιον ἀπέκτεινε αὐτοὺς πρὶν ἢ γενέσθαι αὐτοὺς μετ' αὐτῆς ὡς ἐν γυναιξίν... (Była ona wydana za siedmiu mężów, których zabił zły demon Asmodeusz, zanim była razem z nimi, jak to jest właściwe dla żon).

Wśród odkryć w Qumran znajduje się także aramejski manuskrypt tekstu Tobiasza, który jest datowany na 25 r. przed Chr. do 25 r. po Chr. Interesujący nas fragment brzmi następująco: 4Q 197¹⁷ – קַטְלָהּ בְּרַחֲמֵי שְׂדֵה (zły demon zabił ich).

476; W. L. Holladay (ed.), *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1993, s. 313; L. Koehler, W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, vol. III, Leiden 1999, s. 1071.

¹⁶ A. Berbach, G. Rossfeld, *Targum Onkelos to Genesis...*, 170.

¹⁷ DJD XIX, 41. Zob. też 4Q 196 dla Tob 6, 16, gdzie znajdujemy wyrażenie: קַטְלָהּ בְּרַחֲמֵי שְׂדֵה.

W literaturze judaistycznej można znaleźć tradycje przedstawiające diabła jako zabójcę i kłamcę (teksty qumrańskie¹⁸, Filon z Aleksandrii¹⁹, Józef Flawiusz²⁰, Księga Jubileusz²¹, Księga Adama i Ewy²², Testament Dwunastu Patriarchów²³). Analizując także inne targumy do Rdz 3, 1-24 możemy stwierdzić występowanie wyrażen opisujących diabła jako zabójcę pozostającego w sferze śmierci:

- Targum Pseudo-Jonatana Rdz 3, 6:

והמת אחתה ית סמאל מלאך מותה (I kobieta zobaczyła Sammaela, anioła śmierci).

- Targum Pseudo-Jonatana Rdz 3,14:

והאריכא דמותה בפמך (I trucizna śmierci będzie w twoich ustach).

- Targum Neofiti Rdz 3, 15 stosuje wyrażenie קטלך יחד (zabije cię) opisując gwałtowną walkę między diabłem i człowiekiem.

- Targum Pseudo-Jonatana 3, 4:

בי היא שתתא אמר הוא דלטור על ברייה (W tym momencie wąż mówił kłamstwo przeciw Stwórcy).

- Targum Pseudo-Jonatana 3, 13:

הוא אשליני בהוכמתיה ואשיני ברשתיה (wąż zwiódł mnie swą bystrością).

3. CZY ἀνθρωποκτόνος W J 8, 44 JEST KAINEM?

Do komentatorów, którzy uważają, że w J 8, 44 głównym protagonistą jest Kain, należą: J. Wellhausen²⁴, A. B. Drachman²⁵, E. Hirsch²⁶. Ich opinię, że termin ἀνθρωποκτόνος związany jest z osobą Kaina uzasadniają następującymi argumentami:

¹⁸ IQS 3, 21; 4, 9; QH 4, 15.

¹⁹ *De Opificio mundi* 157.

²⁰ *Antiquitatis* 1, 1, 4.

²¹ 48, 2.

²² 17, 3.

²³ Tes Dan 6, 3.

²⁴ *Erweiterungen und Änderungen im vierten Evangelium*, Berlin 1907, s. 19-24; *Das Evangelium Johannis*, Berlin 1908, s. 42-44.

²⁵ *Zu Joh 8, 44*, ZNW, 12(1911), s. 84-85.

²⁶ *Studien zum vierten Evangelium*, Tübingen 1936, s. 78-80.

a) *Starożytna tradycja o pochodzeniu Kaina od diabła*

Twierdzenie o tym, że Kain został zrodzony przez diabła możemy znaleźć w targumach²⁷, tekstach rabinackich²⁸, gnostyckich²⁹ i w niektórych tekstach literatury apokryficznej³⁰.

Podstawę do tej tradycji stanowi niewątpliwie tekst Rdz 4, 1, w którym jest zawarte bardzo niejasne sformułowanie:

וַהֲרָאָם יָרָע אֶת־הַיְהוָה אִשְׁתּוֹ נִסְתַּר וַתֵּלֶד אֶת־קַיִן וַתִּשְׂרָא אֶת־הַיְהוָה אִישׁ אֶת־יְהוָה

(Adam poznał Ewę swą żonę, a ona poczęła i porodziła Kaina i rzekła: nabyłam mężczyznę z Jahwe).

Hebrajskie wyrażenie אִשְׁתּוֹ נִסְתַּר אֶת־יְהוָה możemy dosłownie tłumaczyć: „nabyłam mężczyznę z Jahwe” lub „nabyłam mężczyznę, Jahwe”. Dodatkowo w Rdz 5, 3 w tekście prezentującym genealogię potomków Adama, Kain nie jest wymieniony jako syn Adama.

Enigmatyczny tekst z Rdz 5, 3 wyjaśnia Targum Pseudo-Jonatana, który *explicite* mówi o genezie Kaina:

„Kiedy Adam miał sto trzydzieści lat zrodził Seta, podobny do niego jak jego obraz. Przed tym Ewa zrodziła Kaina, który nie był z niego i nie był podobny do niego”³¹.

Kto zatem jest ojcem Kaina? W Targumie Pseudo-Jonatana Rdz 4, 1 można znaleźć odpowiedź na to pytanie:

„Adam poznał, że jego żona Ewa poczęła z Sammaela, anioła Pańskiego”³².

Tajemnicza postać Sammaela (שמאל)³³ jest wzmiankowana dwukrotnie w targumie Pseudo-Jonatana. Poza wymienionym wyżej tekstem występuje także w Rdz 3, 6 opis spotkania Sammaela z Ewą:

„I kobieta ujrzała Sammaela, anioła śmierci i przestraszyła się”.

²⁷ *Pseudo-Jonathan Gen 4, 1; 5, 3.*

²⁸ *Pirqe Rabbi Eliezer 21-22; b. Jebamot 103b; b. Schabbat 145b-146a; b. Abod. Zar. 22b.*

²⁹ *The Gospel of Philip 61.*

³⁰ *Apokryphon of John (62, 3 nn.); Protoevangelium of James (13, 1); The Slavonic Buch of Enoch (29. 4ff; 31, 6); 4Macc (18, 8).*

³¹ M. M a h e r, *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Collegville 1992, s. 36.

³² Tamże, s. 31.

³³ Zob. też: E. C a s h d a n, *Names and the Interpretation of Names in the Pseudo-Jonathan Targum to the Book of Genesis*, [w:] *Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie on the Occasion of His Seventieth Birthday*, red. H. J. Zimmels, J. Rabbinowitz, L. Finestein, London 1967, s. 33; J. B o w k e r, *The Targums and Rabbinic Literature*, Cambridge 1969, s. 136; P. S c h ä f e r, *Rivalität zwischen Engeln und Menschen. Untersuchungen zur Engelvorstellung*, Berlin-New York 1975, s. 100-101; A. S h i n a n, *The Angelology of the Palestinian Targums on the Pentateuch*, „Sefarad”, 43(1983), s. 193.

W literaturze rabinackiej Sammael jest przedstawiany jako wielki przeciwnik człowieka i Boga. Często określany jest mianem – „anioł Pański”, „anioł śmierci” i jawi się jako byt wrogi i destruktywny³⁴. Imię שַׁמַּאֵל (Sammael) może pochodzić z aramejskiego słowa „samma” (trucizna) lub „samya” (ślepy)³⁵.

W Talmudzie babilońskim spotykamy także ślady tradycji, które mówią o pochodzeniu Kaina od diabła:

Yebamoth 103 – „Gdy wąż kopolował z Ewą, zaraził ją żądzą”³⁶.

Shabbath 146a – „Gdy wąż wstąpił do Ewy, wstrzyknął w nią żądzę”³⁷.

Abodah Zarah 22b – „Gdy wąż przyszedł do Ewy, zaraził ją brudną żądzą”³⁸.

Podobną tradycję można znaleźć w żydowskim utworze *Pirque de Rabbi Eliezer* 21-22: „Sammael jadąc na wężu przybył do niej, i poczęła... Kain nie pochodził z nasienia Adama”³⁹.

Tradycja ta jest obecna w niektórych tekstach literatury międzytestamentalnej: Protoewangelia Jakuba 13, 1 – „Gdy Adam modlił się, wówczas wąż przybył do Ewy i zobaczył, że jest sama. Wtedy oszukał ją i splamił ją”.

Słowiańska *Księga Henocha* (31, 6) – „Szatan począł projekty przeciw Adamowi. Przybył do Ewy i uwiódł ją”⁴⁰.

Także analiza tekstów nowotestamentalnych pozwala nam odkryć ślady tej tradycji:

1 J 3, 12 – „Nie tak, jak Kain, który pochodził od Złego i zabił swego brata. A dlaczego go zabił? Ponieważ czyny jego były złe, brata zaś sprawiedliwe”.

2 Kor 11, 3 – „Obawiam się jednak, ażeby nie były odwiedzone umysły wasze od prostoty i czystości wobec Chrystusa w taki sposób, jak w swojej chytrości wąż uwiódł Ewę”.

b) *Kain i „jego ojciec”*

W końcowej części wiersza 44 znajduje się wieloznaczne wyrażenie – ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ. Zaimek αὐτοῦ może odnosić się do

³⁴ B o w k e r, *The Targums and the Rabbinic Literature*, s. 125-126.

³⁵ Zob. P. N a g e l, *Das Wesen der Archonten*, Halle-Wittenberg 1970, s. 58. Więcej informacji o Sammaelu zob. w: A. C a q u o t, *Bref Commentaire du „Martyre d'Isaie”*, „Semitica”, 23(1973), s. 72.

³⁶ I. E p s t e i n (ed.), *The Babylonian Talmud. Seder Nashim*, vol. VI, London 1936, s. 711.

³⁷ T e n z e, *The Babylonian Talmud. Seder Moed*, vol. II, London 1938, s. 738.

³⁸ T e n z e, *The Babylonian Talmud. Seder Nezikim*, vol. XIII, London 1935, s. 114.

³⁹ G. F r i e d l a n d e r, *Pirke de Rabbi Eliezer*, New York 1981, s. 150-163.

⁴⁰ Zob. tekst w: W. R. M o r f i l l, R. H. C h a r l e s, *The Book of the Secrets of Enoch*, Oxford 1896, s. 45.

ἀνθρωποκτόνος i do ψεύστης. Konsekwentnie możemy więc tłumaczyć – „ojciec mordercy i kłamcy”. Takie tłumaczenie sugeruje istnienie dwóch osób – Kaina jako „mordercy i kłamcy” oraz Szatana jako „jego ojca”. Interpretacja ta wsparta jest niektórymi świadectwami tekstualnymi, które zachowały słowa καθώς lub ώς przed wyrażeniem καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ⁴¹.

c) *Kain w tekście J 8, 31-59*

Wzmianka, iż Żydzi usiłują zabić Jezusa występuje dwukrotnie w tekście J 8, 31-59 (8, 37. 40 – ζητείτέ με ἀποκτεῖναι).

W wierszach 38 i 41 znajdujemy informację, iż Żydzi wykonują dzieła swego ojca:

w. 38 – ὑμεῖς οὖν ἃ ἠκούσατε παρὰ τοῦ πατρὸς ποιεῖτε (czynicie, co usłyszeliście od ojca).

w. 41 – ὑμεῖς ποιεῖτε τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ὑμῶν (czynicie dzieła ojca waszego).

Zdaniem niektórych autorów w wierszach 38 i 41 jest zawarte odniesienie do Kaina, a nie do szatana, gdyż Żydzi pozostają w relacji do Jezusa jak Kain do Abla, a nie jak szatan do Adama⁴².

d) *Praca redakcyjna w J 8, 44*

Niektórzy egzegeci uważają, że w oryginalnym tekście J 8, 44a występowała wyraźna aluzja do Kaina lub nawet wzmiankowane było jego imię.

N. A. Dahl⁴³ proponuje następującą wersję pierwotną ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ Κάιν, τοῦ διαβόλου ἐστὲ. Według J. Wellhausena poprawna lekcja winna brzmieć – ὑμεῖς ἐκ τοῦ Κάιν ἐστὲ⁴⁴. Jego zdaniem wyrażenia ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ oraz ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ. ὅταν λαλῆ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ιδίῳν λαλεῖ są późniejszymi interpolacjami w tekst, który pierwotnie brzmiał: „Wy jesteście od Kaina i pragniecie czynić jego požądania. On był zabójcą od początku i nie stał w prawdzie, gdyż jego ojciec jest również kłamcą”⁴⁵.

⁴¹ Cod. Ψ, 157, 850, VLat, Geo.

⁴² Zob: D a h l, *Der Erstgeborene Satans*, s. 78.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ *Erweiterungen und Änderungen im vierten Evangelium*, s. 22.

⁴⁵ Tamże.

4. TOŻSAMOŚĆ ἀνθρωποκτόνος W J 8, 44

Pojęcia Κάιν i ὁ διάβολος są bardzo zbliżone. Nie możemy więc wykluczyć możliwości podwójnego znaczenia terminu ἀνθρωποκτόνος w J 8, 44. Jedną ze specyficznych cech słownictwa Czwartej Ewangelii jest poliwalencja. Ten sam termin może mieć wiele znaczeń. Uwzględniając długi proces redakcyjny w J 8, 44 możemy przypuszczać, iż różne znaczenia ἀνθρωποκτόνος mogły się na siebie nałożyć. W poszukiwaniu tożsamości ἀνθρωποκτόνος w J 8, 44 pomocną jest krytyka tekstu i analiza literacka.

a) Krytyka tekstu

Analizując świadectwa tekstualne możemy podjąć próbę rekonstrukcji poszczególnych etapów rozwoju J 8, 44.

α) W pierwszym etapie redakcji Ewangelii Janowej termin ἀνθρωποκτόνος odnosił się do szatana:

ⲟⲩ ⲕⲉⲓⲁⲕ ⲙⲁⲟ ⲕⲁⲗⲓ ⲛⲁ ⲛⲟⲩ ⲕⲉⲓⲁⲕ ⲛⲁⲕ ⲙⲁⲟⲩ ⲛⲁⲕ
 ὑμεῖς υἱοὶ τοῦ διαβόλου ἐστε ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς
 „wy jesteście synami szatana, który od początku był zabójcą”.

Tekst ten możemy odnaleźć w Komentarze Efrema⁴⁶. Także pierwsza część tego zdania (wy jesteście synami szatana) występuje w *Harmonii* Pepysa⁴⁷, u Epifaniasza⁴⁸ i w *Liber Graduum*⁴⁹. Zgodność pomiędzy Efremem, *Harmoniā* Pepysa i Epifaniaszem ma bardzo duże znaczenie dla krytyki tekstualnej. Dokumenty te są ważnymi świadkami *Diatessarona* Tacjana. W tekście jakobickiego biskupa Dionysiusa bar Salibi (zm. 1171) odnajdujemy informację, iż *Diatessarōn* rozpoczynał się od J 1, 1⁵⁰. Według Theodoreta z Cyrrhus (biskup Cyrrhus w latach

⁴⁶ L. L e l o i r, *St. Ephrem. Commentaire de l'Evangile Concordant. Texte Syriaque (Manuscript Chester Beatty 709)*, s. 184.

⁴⁷ M. G o a t e s, *The Pepsian Gospel Harmony*, 55: “pat hij weren pe deuels children...”

⁴⁸ K. H o l l, *Epiphanius (Ancoratus und Panarion)* – Pan B 66, 63, 1 (ὑμεῖς υἱοὶ τοῦ διαβόλου ἐστε ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν) and Pan B 66,63,11 (ὑμεῖς υἱοὶ ἐστε τοῦ διαβόλου).

⁴⁹ M. K m o s k o, *Liber Graduum*, Paris 1926, s. 711 – ⲕⲉⲓⲁⲕ ⲛⲁⲕ ⲙⲁⲟⲩ.

⁵⁰ Cytat w języku syryjskim w: A. V a s c h a l d e (red.) *Dionysii Bar Salibi. Commentarii in Evangelia*, vol. II, Louvain 1931, s. 173. Tłumaczenie polskie jest następujące: „Tacjan, uczeń filozofa Justyna Męczennika, wybrał fragmenty z czterech Ewangelii i złączył je razem, i nazwał *Diatessarōn*, to jest Połączenie. Mar Ephrem wyjaśniał tę księgę. Zaczynała się ona – «Na początku było Słowo...»”.

423-427) w *Diatessaronie* nie występowały genealogie⁵¹. Godnym podkreślenia jest fakt, że Komentarz Efrema i *Harmonia* Pepysa nie zawierają genealogii i rozpoczynają się od prologu Ewangelii Janowej. W Komentarzu Efrema cytaty z J 8, 44 jest wyraźny. Jest w nim także zawarte zdanie z 44b – ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς⁵². Także Epifaniusz posiadał znajomość wielu wczesnych źródeł, w tym *Diatessarona* i judeochrześcijańskiej Ewangelii zwanej *Ewangelią według Hebrajczyków*⁵³.

Wspomniany wyżej wariant z J 8, 44 wykazuje podobieństwa z przykładem prezentowanym przez W. L. Petersena⁵⁴. Przytacza on starożytny tekst opisujący scenę chrztu Jezusa w rzece Jordan (Mt 3, 16). W tekście Justyna Męczennika czytamy, że gdy Jezus wszedł do wody, „[...] ogień rozpałił się w Jordanie”⁵⁵. Ważnym dla nas jest fakt, iż wśród świadectw tekstualnych, które potwierdzają tę lekcję, znajdujemy Komentarz Efrema do *Diatessarona*⁵⁶ oraz *Harmonię* Pepysa⁵⁷. Również u Epifaniusza zauważamy stwierdzenie, iż w *Ewangelii według Ebionitów* (seкта judeochrześcijańska) tekst opisujący chrzest Jezusa zawierał wzmiankę o wielkim świetle w wodzie⁵⁸. Związek pomiędzy Komentarzem Efrema, *Harmonią* Pepysa⁵⁹, Justynem Męczennikiem i *Ewangelią według Ebionitów* wskazuje na bardzo pierwotną tradycję tekstualną (przed połową II w.), która była

⁵¹ *Haereticarum fabularum compendium*, I, 20 (PG 83, 372): „Ten (Tacjan) zredagował również Ewangelię zwaną *Diatessaron*, z której usunął genealogie i wszelkie elementy, które świadczyły o tym, że Pan narodził się z rodu Dawida według ciała. To dzieło było używane nie tylko przez jego zwolenników, lecz także przez tych, którzy postępowali zgodnie z nauczaniem apostołskim [...] Ja osobiście znalazłem ponad 200 kopii tego dzieła używanych z szacunkiem przez kościoły w naszej diecezji. Wszystkie zebrałem i usunąłem wprowadzając zamiast nich Ewangelię czterech Ewangelistów”.

⁵² Por. L. L e l o i r, *St. Ephrem. Commentaire de l'Evangile Concordant. Texte Syriaque*, s. 184.

⁵³ Haer. 46. 1. 8-9 pisze: λέγεται δὲ τὸ διὰ τεσσάρων εὐαγγελίων ὑπ' αὐτοῦ γεγενῆσθαι ὅπερ κατὰ Ἑβραίους τινὲς καλοῦσι („Mówi się, że Ewangelia *Diatessaron*, którą niektórzy nazywają według Hebrajczyków, została stworzona przez niego [Tacjana]”).

⁵⁴ *Tatian's Diatessaron, Its Creation, Dissemination, Significance, and History in Scholarship*, Leiden-New York-Berlin 1994, s. 14.

⁵⁵ *Dialogue with Trypho the Jew*, 88. 3.

⁵⁶ L. L e l o i r, *Saint Ephrem Commentaire de l'Evangile Concordant, version arménienne*, 36: „Et cum vidisset, ex splendore lucis super aquas et per vocem factam de caelis...”

⁵⁷ M. G o a t e s, *The Pepsian Harmony*, 10: „And po baptized John Jesus. And whan he was baptized, and was in prairie for hem pat resceyueden baptizinge in his name, so com pe brizthnesse of heuene and pe Holy Gost, and althz wipinne hym”.

⁵⁸ Hear. 30, 13: καὶ εὐθὺς περιέλαμψε τὸν φῶς μέγα („...i natychmiast wielkie światło zaświeciło naokoło tego miejsca”).

⁵⁹ *Harmonia* Pepysa – w tym przypadku – jest jedyną spośród wszystkich dostępnych nam Harmonii, która zachowała ten wariant. Podobnie ma się rzecz z naszym wariantem w J 8, 44.

niezależna od późniejszego tekstu kanonicznego. Możemy więc postawić pytanie, czy krótki tekst – „wy jesteście dziećmi szatana” nie reprezentuje pierwotnej tradycji Ewangelii Janowej. Nie możemy wykluczyć prawdopodobieństwa, że Tacjan użył tego pierwotnego tekstu w swoim *Diatessaronie*.

β) W procesie dalszego przekazu tekstu tradycja zawierająca haggadę o Kainie mogła być dodana do tekstu. Autor umieścił tekst w nowym kontekście, w którym pojawia się postać Abrahama. Obecność Kaina w tekście bardziej uwypukla opozycję między Bogiem a szatanem oraz między Abrahamem a Kainem. Wśród świadectw tekstualnych znajdujemy teksty, które mogą być echem tej „tradycji Kainowej”:

Syryjski autor Aphraat w latach 336-345 napisał biblijne komentarze w języku syryjskim zwane Homiliami. W Homilii 16, 8 cytując J 8, 44 wyraźnie pisze o Kainie, który jest przedstawiony w opozycji do Abrahama⁶⁰:

ܘܡܝܢ ܕܝܢܝܢܝܢ ܕܟܝܢܐ ܘܠܝܢܝܢܝܢ ܕܐܒܪܗܡܐ ܘܡܝܢ ܕܝܢܝܢܝܢ ܕܟܝܢܐ

(wy jesteście synami Kaina a nie synami Abrahama).

Tradycję tę możemy także odnaleźć w tekście Epifaniasza (IV wiek po Chr.): Pan A 38, 5, 1: ὑμεῖς ἐκ τοῦ Κάιν τοῦ ἀνθρωποκτόνου τοῦ ψεύστου ἐπειδὴ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ πρὸ αὐτοῦ ψεύστης ἦν οὐχι ὁ Ἀδὰμ ἀλλ' ὁ διάβολος. (wy jesteście od Kaina – zabójcy, kłamcy, gdyż także jego ojciec był przed nim kłamcą – nie Adam, lecz diabeł).

Także u Ammoniusza z V w. znajdujemy podobne zdanie⁶¹: πατέρα τῶν Ἰουδαίων καλεῖ τὸν Κάιν ὃς πρῶτος ἀνθρώπων φθόνου καὶ φόνου καὶ ψεύδους καὶ ἀρχηγος γέγονε... (Kain, który był pierwszą zawiścią ludzi i który był autorem zabójstwa i kłamstwa – jest nazywany ojcem Żydów)⁶².

W gnostyckiej Ewangelii Filipa, która została odkryta w 1945 r. pośród koptyjskich kodeksów w Nag Hammadi (Egipt), znajdujemy cytaty z J 8, 44. Występuje w nim wyraźnie haggada o Kainie: Ewangelia Filipa⁶³ 61, 3-5 – „Najpierw przyszło cudzołóstwo, później zabójstwo. I został poczęty w cudzołóstwie, gdyż był dzieckiem węża. Dlatego stał się zabójcą, podobnie jak jego ojciec. I zabił swego brata”.

⁶⁰ A. R. Graffin, *Patrologia Syriaca*, vol. I, Paris 1894, s. 783.

⁶¹ Zob. tekst w: T. Barda, *The Gospel Quotations of Aphrahat the Persian Sage*, Amsterdam 1975, s. 129.

⁶² Bardzo zbliżony tekst spotykamy u Klemensa w jego Homilii 3, 25. Opisuje on Kaina jako φονεύς γὰρ ἦν καὶ ψεύστης.

⁶³ B. Layton, *Nag Hammadi Codex II, 2-7*, Leiden 1989, s. 161-163.

γ) W dalszym etapie powstawania tekstu redaktor IV Ewangelii połączył dwie tradycje o diable i Kainie. W dzisiejszym tekście kanonicznym mamy więc zapis: ὁμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστέ ... ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος...

Termin τοῦ πατρὸς można odnieść do Kaina, a pojęcie τοῦ διαβόλου do diabła. Samo w sobie zdanie jest bardzo zawile gramatycznie i wieloznaczne, lecz autor pragnie przez nie mocniej uwypuklić kontrast pomiędzy parami Bóg–Abraham oraz diabeł–Kain. Według tej interpretacji w terminie ἀνθρωποκτόνος możemy znaleźć aluzje do diabła – sprawcy upadku człowieka i śmierci oraz do Kaina – który przez zabójstwo swego brata kontynuuje dzieło swego ojca. Potwierdzeniem tego, że Redaktor IV Ewangelii mógł mieć na myśli obie tradycje, jest analiza tekstu zawartego w 1 J 3, 8-15. Autor 1 Listu św. Jana wyraźnie wzmiankuje tradycję o diable (3, 8 – Kto grzeszy, jest dzieckiem diabła, ponieważ diabeł trwa w grzechu od początku; 3, 10 – Dzięki temu można rozpoznać dzieci Boga i dzieci diabła) i tradycję o Kainie (3, 12 – Nie tak, jak Kain, który pochodził od Złego i zabił swego brata).

Porównując tekst 1 J 3, 8-12. 15 z J 8, 37. 44 możemy stwierdzić wiele punktów stychnych:

J 8, 37. 44	1 J 3, 8-12. 15
w. 37. οἶδα ὅτι <u>σπέρμα Ἀβραάμ</u> ἐστε· ἀλλὰ ζητεῖτέ με ἀποκτείνειν, ὅτι ὁ λόγος ὁ ἐμὸς οὐ <u>χωρεῖ ἐν ὑμῖν</u> .	Πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ θεοῦ ἀμαρτίαν οὐ ποιεῖ, ὅτι <u>σπέρμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ μένει</u>
ὁμεῖς <u>υἱοὶ τοῦ διαβόλου ἐστέ</u>	ὁ ποιῶν τὴν ἀμαρτίαν <u>ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν</u> <u>τὰ τέκνα τοῦ διαβόλου</u>
(jesteście synami Kaina)	<u>Καῖν ἐκ τοῦ πονηροῦ ἦν</u>
καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν <u>ἀπ' ἀρχῆς</u>	<u>ἀπ' ἀρχῆς</u> ὁ διάβολος ἀμαρτάνει <u>ἔσφαξεν</u> τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ

W 1 J 3, 15 termin ἀνθρωποκτόνος został użyty w sensie figuratywnym. Opisuje on kogoś, kto nienawidzi swego brata i zajmuje pozycję wroga wobec Boga. W pierwszym liście św. Jana termin ten może być odniesiony do Kaina, który „zabił swego brata” (ἔσφαξεν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ). Myśl ta nie jest obca tradycji targumicznej. W Targumie Pseudo-Jonatana do Rdz 4, 10 Kain jest wyraźnie nazywany „zabójcą” (חַבֵּיב), a w Rdz 4, 11 – znajduje się zdanie nieobecne w tekście masoreckim – „ponieważ zabiłeś go” (הֵחֵבֵבְךָ אֶת־אָדָם). Nie jest rzeczą wykluczoną, że autor 1 Listu św. Jana jest także ostatecznym redaktorem IV Ewangelii, który łączy w J 8, 44 tradycję o diable z haggadą o Kainie.

b) *Analiza literacka*

α) W J 8, 44 są używane czasowniki w różnych czasach. Termin ἀνθρωποκτόνος jest związany z czasownikiem w czasie przeszłym (ἤν' ἔστηκεν). Na początku i na końcu wersetu zaś występują czasowniki w czasie teraźniejszym. Może to być wynikiem pracy ostatecznego redaktora, który zamierzał połączyć dwie tradycje – o Kainie (w czasie przeszłym) i o diable (w czasie teraźniejszym).

β) Poliwalentne użycie ἀνθρωποκτόνος (diabeł i Kain) umożliwia mocniejsze podkreślenie kontrastu pomiędzy parami Bóg–Abraham oraz diabeł–Kain w J 8, 31-59.

γ) W J 8, 31-59 możemy zobaczyć konfrontację pomiędzy Bogiem a diabłem w świetle haggady Kain–Abel. Tekst ten wyraźnie podkreśla napięcie pomiędzy wierzącymi (synami Boga, synami Abrahama) a niewierzącymi (synami diabła, synami Kaina). W kontekście J 8, 44 często powtarza się motyw dążenia Żydów do zabicia Jezusa:

- w mowie Jezusa do Żydów: ζητείτέ με ἀποκτείνει (7, 19; 8, 37. 40);
- w mowie narratora: ἐζήτουν αὐτὸν οἱ Ἰουδαῖοι ἀποκτείνει (5, 18; 7, 1);
- w mowie ludu Jeruzolimy: Οὐχ οὗτός ἐστιν ὃν ζητοῦσιν ἀποκτείνει (7, 25).

Motyw tej zbrodniczej aktywności zostaje wyraźnie podany w J 5, 18 – „Dlatego więc usiłowali Żydzi tym bardziej Go zabić, bo nie tylko nie zachowywał szabatu, ale nadto Boga nazywał swoim Ojcem, czyniąc się równym Bogu”.

δ) Możemy stwierdzić podobieństwa terminologiczne pomiędzy J 8, 40 oraz J 8, 44:

J 8, 40	J 8, 44
νῦν δὲ ζητείτέ με ἀποκτείνει ἀνθρώπων ὅς τὴν ἀλήθειαν ὑμῖν λελάληκα	ὕμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστέ καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς

Jezus nazywa siebie człowiekiem ἀνθρωπος tylko 1 raz w Nowym Testamencie (J 8, 40). Jest on człowiekiem, którego Żydzi usiłują zabić (ζητείτέ με ἀποκτείνει). Termin ἀνθρωποκτόνος może więc być bardzo dobrze odniesiony do tego wiersza.

ε) Analizując J 8, 41 możemy stwierdzić aluzję do diabła (ὕμεῖς ποιεῖτε τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ὑμῶν) oraz ukrytą aluzję do Kaina, który według tradycji został zrodzony z diabła (Ἡμεῖς ἐκ πορνείας οὐ γεγεννημέθα).

5. KONKLUZJE

- Odpowiadając na pytanie zawarte w tytule tego artykułu możemy stwierdzić, że termin ἀνθρωποκτόνος znajduje swe odniesienie do diabła i do Kaina. Faktycznie pojęciom Κάιν i ὁ διάβολος – jak pokazuje analiza tekstu – można przypisać aktywność zabójcy.

- Tekst w J 8, 44 i jego kontekst jest rezultatem długiego procesu transmisji i redakcji. W procesie tym różne znaczenia mogły być wiązane z terminem ἀνθρωποκτόνος.

- Przykład J 8, 44 wskazuje na znaczenie krytyki tekstu w interpretacji Nowego Testamentu. Krytyka tekstu pozwala na operowanie wieloma wariantami tekstu, otwiera nowe pola badawcze związane z powstaniem, transmisją i redakcją tekstu natchnionego oraz stanowi fundament, na którym można budować dalszą interpretację tekstu.

- Związki tekstualne pomiędzy J 8, 37-44 oraz 1 J 3, 8-12. 15 wskazują na wspólną tradycję. Nie jest wykluczone, że są one dziełem tego samego redaktora lub tej samej szkoły.

- Występowanie wielu elementów aramejskich w dialogu J 8, 31-59 i odniesienie terminu ἀνθρωποκτόνος do Kaina lub diabła wskazuje na silną tradycję judaistyczną.

- Termin ἀνθρωποκτόνος w J 8, 44 wskazuje na napięcie pomiędzy wspólnotą judeochrześcijan i normatywnym judaizmem. Żydzi, którzy uznają w Jezusie Mesjasza i Syna Bożego, nie mogą dłużej pozostawać we wspólnocie swych ojców. Zostają oni ekskomunikowani z synagogi (J 9, 22; 12, 42; 16, 2) i są prześladowani przez przedstawicieli normatywnego judaizmu⁶⁴. W tym kontekście J 8, 44 jest odbiciem prześladowania Jezusa i Jego uczniów. Dzieci zabójcy (ἀνθρωποκτόνος), podobnie jak Kain i jego ojciec diabeł, pragną zabić Syna Bożego (Jezusa) i autentyczne dzieci Abrahama (chrześcijan).

BIBLIOGRAFIA

- Aberbach M., Grossfeld B., Targum Onkelos to Genesis. A Critical Analysis Together with an English Translation of the Text, Denver 1982.
Arndt W. F., Gingrich F. W., A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other

⁶⁴ Zobacz rozwinięcie tej problematyki w monografii: M. Wóblel, *Synagoga a rodzący się Kościół. Analiza egzegetyczno-teologiczna Czwartej Ewangelii (J 9, 22; 12, 42; 16, 2)*, Kielce 2002.

Early Christian Literature, Chicago 1957.

- Bauer W., Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur, Berlin-New York 1988.
- Bowker J., The Targums and the Rabbinic Literature, Cambridge 1969.
- Cacquot A., Bref Commentaire du „Martyre d'Isaie”, „Semitica”, 23 (1973), s. 65-93.
- Cashdan E., Names and the Interpretation of Names in the Pseudo-Jonathan Targum to the Book of Genesis, [w:] Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie on the Occasion of His Seventieth Birthday, red. H. J. Zimmels, J. Rabbinowitz, L. Finestein, London 1967, s. 31-39.
- Dahl N. A., Der Erstgeborene Satans und der Vater des Teufels (Polyk. 7, 1 und Joh 8, 44), [w:] Apophoreta, hrsg. W. Eltester, Berlin 1964, s. 70-84.
- Ginzberg L., Legends of the Jews, vol. I-II, Philadelphia 1909.
- Ginsburger M., Pseudo-Jonathan, Berlin 1903.
- Holladay W. L. (ed.), A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament, Leiden 1993.
- Jastrow M., A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, Jerusalem 1903.
- Koehler L., Baumgartner W., The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament, Leiden 1999.
- Lampe G. W. H., A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1972.
- Layton B., Nag Hammadi Codex II, 2-7, Leiden 1989.
- Middleton-Scott, A Greek-English Lexicon, Oxford 1968.
- Macho A. D., Neophyti 1. Targum Palestinense. Ms de la Biblioteca Vaticana. Genesis, vol. I, Madrid-Barcelona 1968.
- Maher M., Targum Pseudo-Jonathan: Genesis, Colleville 1992.
- Manns F., La verite vous fera libres. Jean 8, 31-59, Jerusalem 1973.
- Mcnamara M., Targum Neofiti 1: Genesis, Colleville 1992.
- Moulton W. F., Geden A. S., A Concordance To The Greek New Testament, Edinburgh 1974.
- Nagel P., Das Wesen der Archonten, Halle-Wittenberg 1970.
- Schäfer P., Rivalität zwischen Engeln und Menschen. Untersuchungen zur Engelvorstellung, Berlin-New York 1975.
- Shinan A., The Angelology of the Palestinian Targums on the Pentateuch, „Sefarad”, 43(1983), s. 181-198.
- Sokoloff M., A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Jerusalem 1992.

WHO IS THE ἀνθρωποκτόνος IN JOHN 8, 44?

Summary

Author in his article tries to answer on the question – who is the ἀνθρωποκτόνος in John 8, 44? A carefully analysis of John 8, 44 within the context of its Semitic background allows to discern various possibilities for its interpretation. In fact, in the history of exegesis we can distinguish three proposals regarding the identity of the ἀνθρωποκτόνος in Jn 8, 44.

1) the Demiurge (the father of the Devil); 2) the Devil; 3) Cain – the murderer of his brother Abel (Gen 4, 2-16). Author makes an overview of the argumentation which support the diverse proposals about the origin of the ἀνθρωποκτόνος. Analyzing the textual evidence author can reconstruct the stages of the textual development of Jn 8, 44. Indicating textual connections between Jn 8, 37-44 and 1Jn 3, 8-12. 15 he makes conclusion that both texts were produced by the same school.

Summarized by Miroslaw Wróbel